

I.YUSUPOV SHIĞARMALARINDA BETLIK EMES FEYIL TOPLAMLARINIŇ QOLLANILIWI

Begdullaev Shukurlla Nurillaevich

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti 2-kurs magistranti

ANNOTACIYA

Biz bul maqalamızda qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili shayırı I. Yusupov shıǵarmalarınan betlik emes feyil toplamların, yaǵniy kelbetlik feyil, hal feyil, háreket atı feyil toplamların úyrendik. Shayır shıǵarmalarınan betlik emes feyil toplamların mısallar arqalı dáliyllep berdik.

Tayanış sózler: *Betlik emes feyil toplamları, kelbetlik feyil toplama, hal feyil toplama, háreket atı feyil toplama.*

Qaraqalpaq tilinde feyil toplamları basqarıwshı feyillerdiń morfologiyalıq belgisine qaray, betlik emes feyil toplamları hám betlik feyil toplamları bolıp, úlken eki gruppaga bólinedi.

Betlik emes feyil toplamlarınıń gruppasına hal feyil, kelbetlik feyil hám háreket atı feyilli toplamlar, al betlik feyil gruppasına shárt, buyırq, tilek hám anıqlıq meyil basqarıwındaǵı toplamlardıń de-kómekshi feyili arqalı baylanısıp kelgen túrleri kiredi.¹

Betlik emes feyil toplamları betlik feyil toplamlarına qaraǵanda házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde keń qollanıladı.

Hal feyiller hár túrli formalardaǵı tolıqlawısh hám pısıqlawısh mánili sózlerdi basqarıp, hal feyil toplamın dúzedi. Hal feyil formaları feyil toplamın dúziw ushın óziniń háreketlik mánisin tolıq saqlap, eki tárepleme sintaksislik funkciya atqarıp turıwı tiyis: birinshiden, olar tiykarǵı is-háreketti pısıqlawıshlıq mánide sıpatlaydı, ekinshiden, tiykarǵı is-hárekettiń subiektine qatnaslı onıń qosımsha, ekinshi dárejeli is-háreketin bildiredi.

Kelbetlik feyiller hár túrli formadaǵı sózlerdi basqarıp kelbetlik feyil toplamın dúzedi. Kelbetlik feyildiń -ǵan, -gen (-qan, -ken) forması feyil toplamın dúziwde aktiv qollanıladı. Kelbetlik feyiller ataw formasında, seplik affiksli, tirkewish hám tirkewishlik xizmettegi kómekshi sózli bolıp keledi.

Háreket atı feyilleri ózine qatnaslı sózlerdi basqarıp, sol sózler menen birgelikte háreket atı feyil toplamın dúzedi. Olar strukturalıq jaqtan óziniń subiektine yamasa

¹ E. Dáwenov. M. Dáwletov. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Nókis. "Bilim" 1992

ekinshi dárejeli aǵzalarına iye boladı. Sol ózine qatnaslı sózler menen birgelikte bir sintaksislik funkciya-keńeytilgen aǵza funkciyasın atqaradı.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwında, jetilisiwinde onı idealıq, mazmunlıq, kórkemlik, janlıq hám formallıq jaqtan bayıtıwda salmaqlı úles qosqan elimizdiń belgili shayırları Ibrayım Yusupov bolıp tabıladı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń bayteregi, jetik kórkem sóz sheberiniń ádebiyatta ornı girewli. Bul jaǵday shayırlar dóretken ádebiy miyraslardıń poetikalıq tilinde kórinedi. Shayırlar shıǵarmaların tillik tárepten izertlegenimizde úlken itibardı talap etedi. Biz bul jumısımızda shayırlar shıǵarmalarında qaraqalpaq tilindegi betlik emes feyillerdiń qollanıwın kórip shıǵamız.

Shayırlar Ibrayım Yusupov shıǵarmalarında betlik emes feyilleriniń qollanıwı tómendegishe:

1. Hal feyil toplamınıń qollanıwı.

Bilim quwıp men qalaǵa sapar shekkende,

Haq jol tilep, anam menen uzattıń sende. [2.3]

“Qara tal”

Bul berilgen qatarlarda hal feyil toplamı bayanlawıstıan uzaqlasıp, ayrımlanǵan sınıqlawısh xızmetinde kelgen. Hal feyil tolıqlawısh mánili sózdi basqarıp kelip, hal feyil toplamın dúzip kelgen.

Jaylawlarǵa **qurday qaplap** mal shaǵıp,

Keń dalalar dóner surdıń túgindey. [2.4]

“Kún shıǵıs jolawshısına”

Sınıqlawısh xızmetinde kelgen bul toplam bayanlawıshqa jaqın, ayrımlanbay kelgen. Hal feyil pısqılawısh mánili sózdi basqarıp kelip, hal feyil toplamın dúzip kelgen.

Áwel payda boldıń kimniń basında,

Aral teńiz, Edil-jayıq qasında?

On ásirlik orıs jılhamasında,

Quwandım **atıńdı oqıp**, shógirme. [2.5]

“Shógirme”

Shayırdıń bul qosıǵında hal feyil tolıqlawısh mánili sózdi basqarıp kelip, hal feyil toplamın dúzip kelgen. Hal feyil toplamı sebep pısqılawısh xızmetinde kelgen. Sebebi quwanıwǵa sebep bolıp atırǵanı shógirmeniń atın oqıǵanlıǵı.

Hámel ushın Aydos arın satqanda,

Begis, Mırjıq qanı saǵan qatqan ba?

Ernazardı jaw arqadan atqanda,

Sen **qanǵa boyalıp** jattıń shógirme. [2.5]

“Shógirme”

Berilgen qatarlardaǵı hal feyil toplamı tolıqlawısh mánili sózdi basqarıp kelip, sını pısıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Kúnshıǵarın Taǵıjap, batısın Arshan,
Aq altın mákanı qay jerge barsań,
Júz jap, mıń salmadan haǵlap aǵarsań,
Sonda da tartılmas suwın, Kegeyli. [2.8]

“Kegeyli”

Berilgen qosıq qatarlarındaǵı feyil toplamı sını pısıqlawısh xizmetinde kelgen. Hal feyil óz anıqlawıshına iye pısıqlawısh mánili sózlerdi basqarıp kelip hal feyil toplamın dúzip kelgen.

Arǵımaq jáwlanında Ámiw burqıp aǵadı,
Tañ samalın jalıntıp sen barasań jaǵada, [2.8]

“Muxalles”

Bul qatarlarda hal feyil toplamı sını pısıqlawısh xizmetinde kelgen. Hal feyil tolıqlawısh mánili sózdi basqarıp kelip, toplam dúzip kelgen.

Seńseń postının sheship, jer alar keń tınısın,
Báhar baslaydı baǵda gúl qádemli júrisin. [2.9]

“Muxalles”

Bul qatarlarda hal feyil toplamı bayanlawıshdan uzaqlasıp, ayrımlanǵan sını pısıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen. Hal feyil óz anıqlawıshına iye tolıqlawısh mánili sózdi basqarıp kelip toplam dúzgen.

Erik gúllegende kelmediń yarım,
Alma gúlin bersem, almadıń yarım,
Basqa aǵashtıń gúli qalmadı, yarım,
Qırmızı ton kiyip anar gúlledi. [2.10]

“Ánar gúlledi”

Joqarıdaǵı qosıq qatarlarında hal feyil óz anıqlawıshına iye tolıqlawıshdı basqarıp kelip hal feyil toplamın dúzip kelgen. Hal feyil toplamı sını pısıqlawısh xizmetinde kelgen.

Xosh bolıń, tallarım! Qosqa barayın,
Mardıyıp otırıp qawın jarayın. [2.21]

“Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler”

Bul qosıq qatarlarında hal feyil toplamı sını pısıqlawısh xizmetinde kelgen. Hal feyil pısıqlawısh mánili sózdi basqarıp kelip toplam dúzgen.

Adamlardı bir-birine atqızıp,
Bul kók qaǵaz júrgizer óz hámirin. [3.5]

“Dollar”

Berilgen qatarlarda hal feyil toplamı sınıqlawısh xizmetinde kelip tur. Hal feyil tolıqlawıshı basqarıp kelip toplam dúzip kelgen.

Asqar tawdan ábihayat suw alıp,

Abat etip keldiń sonsha elattı. [3.7]

“Ámiwdárya”

Berilgen qatarlarda hal feyil toplamı sınıqlawısh xizmetinde kelgen. Hal feyil pısqılawısh hám óz anıqlawıshına iye tolıqlawıshı basqarıp kelip toplam dúzgen.

Sırlı árman aydawında sharshawdı bilmey,

Tal túslerde **qırǵıy ańlıp** dalada júrdim. [2.21]

“Watan”

Birinshi qatarda berilgen hal feyil toplamı bolımsız túrinen bolǵan –ma+y formalı toplam tiykarǵı is-háreketke qatnaslı sınıqlawısh xizmetinde kelgen. Al ekinshi qatardaǵı hal feyil toplamı hal feyildiń –ıp formasınan jasalıp, sınıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen. Hal feyil tolıqlawısh mánili sózdi basqarıp, feyil toplamın dúzgen.

Qawın qosta, tútinliktiń basında aqsham,

Sen **qorıqshı ǵarrı bolıp** ertekler ayttıń. [2.22]

“Watan”

Berilgen qatarlarda hal feyil toplamı sınıqlawısh xizmetinde kelgen.

Tún ishinde **jartı paxsa ústinen qarap,**

Baqlar edim kól boyında jangán otlardı. [2.22]

“Watan”

Bul qosıq qatarlarında hal feyil pısqılawısh mánili sózdi basqarıp kelip, hal feyil toplamın dúzip kelgen. Feyil toplamı sınıqlawısh xizmetinde kelgen.

Bul saparı kórip meni Táshkentte,

Salqın mıyıp tartıp “senbiseń” dediń. [2.26]

“Meniń jigit waqtım, seniń qız waqtıń”

Berilgen qatarlarda hal feyil toplamı sınıqlawısh xizmetinde kelgen. Hal feyil pısqılawısh mánili sózdi basqarıp kelip toplam dúzgen.

Quwanışımıdı qáytip aytardı bilmey,

Jutınıp, telmirip qaray berdim men. [2.26]

“Meniń jigit waqtım, seniń qız waqtıń”

Hal feyildiń –me+y formasınan jasalǵan toplam sınıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen. Hal feyil tolıqlawısh mánili sózdi basqarıp kelip, hal feyil toplamın dúzip kelgen.

Júregimdi tırnap jılar “Tánawbar”,

Japıraqlardı tintip samallar eser. [2.27]

“Meniń jigit waqtım, seniń qız waqtıń”

Bul qosıq qatarlarında hal feyil toplamı sın pısıqlawısh xizmetinde kelgen. Hal feyil tolıqlawısh mánili sózdi basqarıp kelip, hal feyil toplamın dúzgen. Hal feyil toplamı bayanlawıshstan uzaqlasıp ayrımlanğan sın pısıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen. Bul qatarlarda dıqqat etilgen sózler awıspalı mánide kelgen.

Kelbetlik feyil toplamının qollanıluwı:

Keshki inirde júgırlasqan shoq shımshıqların,
Bergen mağan shoq minezin, shoq qılıqların. [2.3]

“Qara tal”

Berilgen qatarlarda kelbetlik feyil toplamın jasawda ónimli qollanılatuğın -ğan, -gen, -qan, -ken formalarınan biri feyil toplamın basqarıp kelgen. Kelbetlik feyil toplamı anıqlawısh xizmetinde kelgen.

Aytsam **sen tuwralı esitkenimdi**,
Babalardıń bas kiyimi shógirme. [2.5]

“Shógirme”

Joqarıdağı qatarlarda kelbetlik feyildiń –ken+tartım+tabıs seplik forması toplamdı basqarıp kelip, tolıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Aydınında shorshıgan aq shabaqqa,
Men qızıgıp qarap turman, Kegeyli. [2.7]

“Kegeyli”

Joqarıdağı qosıq qatarlarında kelbetlik feyil toplamı anıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Suw ishiwge kelgen bir arıw maral,
Sağan megzep qaldı, Ámiwdiń qızı. [2.13]

“Sağınıw”

Bul qosıq qatarlarında kelbetlik feyil toplamı anıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Kewlim alıp qashtı **yar júrgen jaqqa**,
Kózimdi ashşam, ketip qalğan qızdağı. [2.11]

“Sulıw eken Alma Atanıń qızları”

Berilgen qatarlarda kelbetlik feyildiń –gen+tirkewish forması feyil toplamın basqarıp kelgen. Kelbetlik feyil toplamı orın pısıqlawısh xizmetinde kelgen.

Suwdan bir mashındı qarmap ilgeni,
Moynıma salmaqshı bolıp kelgeni,
“Qashan jigit bolasań?” dep kúlgeni,
Esimde sır bermey sabır qılğan qız. [2.19]

“Tallı jağıstağı eske túsiriwler”

Shayırdıń bul qosıq qatarlarında kelbetlik feyildiń –gen+tartım qosımtalı forması kelbetlik feyil toplamın basqarıp kelip, baslawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Kúnniń áptabınan qashqan samallar,
Sayada túslenip tınıǵar, oynar. [2.20]

“Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler”

Berilgen qatarlarda kelbetlik feyil toplamı anıqlawısh aǵza xizmetinde kelgen.

Keshegi nart nárwan bolǵanın kórip,

Dedim: “Bunsha tez erjetip qalǵanbız!” [2.20]

“Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler”

Berilgen qatarlarda kelbetlik feyil toplamı -ǵan+tabıs sepligi formasında kelip, tolıqlawısh aǵza xizmetin atqarıp kelgen.

“Durıs” dedi dawısı menen jıńıshke hám minsiz,

Perzentine uya toqıp turǵan qurqultay. [2.21]

“Watan”

Bul qatarlarda kelbetlik feyil toplamı anıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Tún ishinde jartı paxsa ústinen qarap,

Baqlar edim **kól boyında janǵan** otlardı. [2.22]

“Watan”

Bul qatarlarda kelbetlik feyil toplamı anıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Tawıstay taranǵan Tashkent qızları,

Doslıq izzetlerin kórsetti maǵan. [2.27]

“Meniń jigit waqtım, seniń qız waqtıń”

Berilgen qatarlarda -ǵan formalı kelbetlik feyil toplamı anıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Háreket atı feyil toplamınıń qollanıluwı:

Samal tursa, sen bir tegis ırǵalıp oyshań,

Saldamhraq oy oylawdı úyrettiń maǵan. [2.3]

“Qara tal”

Berilgen qatarlarda háreket atı feyil toplamınıń –w+tabıs sepligi forması toplam dúzip kelgen. Háreket atı feyil toplamı tolıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Óz elińniń bul múyeshin aralap,

Júregińde máńgi saqlap ketiwge,

Kún shıǵısqa sapar shekken azamat,

Asıq dostım **biziń jaqqa jetiwge**. [2.4]

“Kúnshıǵıs jolawshısına”

Berilgen qatarlarda háreket atı feyil toplamınıń –w+barıs seplik forması toplam dúzip kelgen. Feyil toplamı tolıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Oqıranar qayshı qulaq qanazat,

Jeldey júytkip seni alıp ketiwge,

Mingiń kelse ushqır tulpar, azamat,

Asıǵagór biziń jaqqa jetiwge... [2.4]

“Kúnshıǵıs jolawshısına”

Bul qatarlarda háreket atı feyil toplamınıń –w+barıs seplik forması toplam dúzip kelgen. Háreket atı feyil toplamı maqset pısıqlawısh xizmetinde kelgen.

Men hár bargán sayın Tashkentke,

Sağan kórinbewge tırısar edim. [2.27]

“Meniń jigit waqtım, seniń qız waqtıń”

Berilgen qatarda háreket atı feyil toplamınıń –w+barıs seplik forması toplam dúzip kelgen. Feyil toplamı tolıqlawısh xizmetin atqarıp kelgen.

Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı hárbir jazıwshı, shayırlar shıǵarmalarınıń tilin úyreniw – bul qaraqalpaq tiliniń eń áhmiyetli máselelerinen biri. Shayır shıǵarmalarında feyildiń basqa kategoriyaları sıyaqlı betlik emes feyil toplamları yaǵnıy kelbetlik feyil, hal feyil, háreket atı feyil toplamları qollanılǵan. Atap aytqanda, hal feyil toplamınıń –ıp, -ip, -p formaları jiyi gezlesedi, al -may, -mey bolımsız túri siyrek jaǵdayda qollanılǵan. Kelbetlik feyil toplamınıń -ǵan, -gen formaları, háreket atı feyil toplamınıń –ıw, -iw, -w formaları seplik qosımtaları menen keliwi jiyi gezlesedi. Kelbetlik feyil toplamınıń -tuǵın, -jaq formaları siyrek jaǵdayda shayıır shıǵarmalarında gezlesedi. Ulıwma alǵanda shayıır shıǵarmalarında betlik emes feyil toplamların úyreniw bunnan bılayda keńirek izleniwdi talap etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. E. Dáwenov. M. Dáwletov. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Nókis. “Bilim” 1992
2. I. Yusupov. Pazıylet. Nókis. “Bilim” 2015
3. I. Yusupov. Hár kimniń óz zamanı bar. Nókis. “Qaraqalpaqstan” baspası 2004
4. I. Yusupov. Tańlawlı shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı. Nókis. “Qaraqalpaqstan” baspası. 1992